

QƏRBİ AZƏRBAYCAN BİZ QA YIDA CAĞIQ!

Dərələyəz mahalının mikrocoğrafi adlarının-etimoloji təhlili

Qərbi Azərbaycanın anatomik leksikasında Dərələyəz mahalına məxsus mikrocoğrafi adların da xüsusi yeri vardır və əgər bu bölgənin mikrotoponimlərinin öyrənilməsinə maraq ölkəmiz müstəqillik qazandığı illərdən sonra başlamışdırsa mikrotoponimlərin toplanması, araşdırılması, sistmə salınması demək olar ki, unudulmuş, tarixi-etimoloji istiqamətdə tədqiqi açıq vəziyyətdə qalmışdır. Mikrotoponimik vahidlərin tədqiqinin spesifik cəhəti onunla şərtlənir ki, bu sahə ilə bağlı təkcə lingvistoloqlar deyil, tarixi və coğrafiyaçı alimlər də məşğul olurlar. Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, mikrocoğrafi adların araşdırılması ilə peşəkar tədqiqatçılarla bərabər xalqın bütün təbəqələri maraqlanıb və öz yaşadıqları kəndlərin, yurd-yuvaların, el-obaların ərazisində tarixən mövcud olmuş kiçik məkan, obyekt adlarının mənşəyi, semantikasi, etimologiyası ilə bağlı inanılmaz fikirlər, düşündürücü mühakimələr irəli sürə bilirlər. Oudur ki, bizim nəzərimizə görə, müəyyən bir bölgənin mikrotoponimləri də ayrı-ayrı semantik qruplar üzrə sistemli şəkildə toplanmalı və onlar haqqında elmi dəyər, əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edən monoqrafik əsərlər yazılmalıdır. Mikrotoponimlərdə olduğu kimi, kiçik coğrafi məkana məxsus onimlər də xalqımızın tarixi coğrafiyasını, dilini min illərin keçməsiindən günümüzə qədər qoruyub saxlayan söz kitabələri kimi olduqca qiymətli dir. Kiçik coğrafi vahidlərin öyrənilməsi hər hansı bir xüsusi adın izahı ilə məhdudlaşb qalmaz, hər bir onimin alt qatında Azərbaycan xalqının etnogeneji, etnolingvistikası dilimizin tarixi keçmiş yataqları onları tarixi-etimoloji istiqamətdə öyrənməkdə qlobal axtarışların nəticəsi kimi xüsusi dəyər kəsb edir. Bu vaxta qədər Azərbaycan ərazisində mövcud olan mikrocoğrafi adlarla bağlı xüsusi tədqiqat işi meydana çıxmamışdır, yəni Azərbaycan türkünə məxsus ayrı-ayrı bölgələrin, rayonların, kəndlərin, şəhərlərin ərazilərində yaranmış kiçik coğrafi adların toplanması, sistemli şəkildə ümumiləşdirilərək elmi əsərlərin ortaya qoyulması unudulmuşdur. Düzüldür Qərbi Azərbaycan Dərələyəz, Ağabala, Şorayel, Verdibasar, Göyçə, Zəngibasar, Zəngəzur bölgələrinin makrotoponimləri müxtəlif aspektlərdən öyrəniləb də, bu baxımdan mikrocoğrafi adların taleyi gətirməmişdir. Vaxtilə filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, görkəmli ictimai-siyasi xadim Həsən Mirzəyev doğulub boya-başa çatdığı Dərələyəz mahalının ərazisində mövcud olmuş kəndlərdən mikrocoğrafi adları keçən əsrin 80-ci ilin ortalarından toplansa da, müəyyən qruplar şəklində salsa da, minlərlə mikrotoponimin mənşəyi, semantikasi, tarixi-etimoloji təhlili ilə bağlı araşdırma aparmamış və bu zəhmət tələb edən işi özünün qeyd etdiyi kimi, gələcək tədqiqatçıların ixtiyarına buraxmışdır. Hazırda bizim əlimizdə mərhum professorun 2004-cü ildə “Elm” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Qərbi Azərbaycan Dərələyəz mahalı” adlı monoqrafiyası var. Bu irihəcmli və fundamental monoqrafiyada Dərələyəz mahalının kəndlərinin ayrı-ayrılıqda ərazilərində mövcud olmuş tayfa, sülalə, nəsil, məhəllə, qəbiristanlıq, abidə, ziyarətgah, kaha, zağa, yurd, dağ, qaya, dərə, təpə, gödik, yol, bərə, arxac, keçid, aşırım, kövşən, biçənək, əkin, örtüş, qoruc, meşə, bulaq, çay, göl adları kimi onomastik vahidlərdə öz əksini tapmışdır. 2004-cü ildən keçən zaman kəsiyindən indiyə kimi bu böyük alimin topladığı mikrotoponimlər nə dilçilik, nə tarixi, nə də coğrafi aspektdən yəni, 3 elmin sintezindən keçirilərək tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Biz bu məqaləmizdə yalnız, Dərələyəz mahalının kəndlərinin ərazilərində tarixən mövcud olmuş mikrotoponimlərin mənşəyini, semantikasını, etimologiyasını, qrammatik tərkibini, yayılma areallarını öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Məsələn, Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunda Gomur kəndi ərazisində mikrotoponimlər mövcud olmuşdur ki, onlardan 3-ü Alban Vəngi, Alban kilsəsi, Alban daşları onimləri analitik üsulla yaranmış və ən qədim türk mənşəli Alban tayfasının adını özündə yaşadır.

Alban tayfalarının ad qazanması sivilizasiyalı cəmiyyətin məhsulu olub, e.ə. I əsrdən çox-çox qabaqkı dövrlərdə yaranmışdır. Türkcələrdə yəvadli dillərdə müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramasına baxmayaraq Alban etnotoponimi mənə və məzmununu dəyişməz şəkildə saxlamışdır ki, bu da alt kateqoriyasına aid olan xüsusi isimlərin əsas xüsusiyyətlərindəndir və bu xüsusiyyətlər daha çox özünü ümumi sözlərin xüsusi adlara transformasiyası prosesində göstərir. Professor N.Hüseynli və tədqiqatçı Y.Məmmədova doğru olaraq yazırlar ki, “Ad kateqoriyasında inikas olunan fikir idrak-kommunikasiya prosesinə dil vahidləri, xüsusi halda sözlər vasitəsilə daxil olur. İnkişaf prosesində ilk dəyişikliyə məruz qalan da məhz sözlər olur. Adın maddi örtüyü dəyişsə də, onun məzmunu və həcmi öz nisbi dayanıqlığını saxlayır. Buna görə də sivilizasiya mühitinin və lingvistik əmələlərin əvəzlənməsi prosesində onların mənşəcə kimə aid olması məsələsi öz həllini tapmış olur. Başqa sözlə, onun sayəsində etnosun sivilizasiyası, dili və etnodünyağortuşu arasında total əlaqə qurulur. Məhz bu totalıq etnosun genetik xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı rolunda çıxış edir. Total məzmunu malik olan adlar etnosun genetik kodudursa, onların maddi örtüyü olan sözlər sosial-psixoloji kodudur.

Tarixi prizmadan yanaşdıqda mənbələr əsasında Alban etnoniminin ilk dəfə Roma ensiklopedisi Plinin, ondan bir qəbər sonra II əsrdə məşhur yunan coğrafiyasınısı Qlavdi Ptolomeyin əsərlərində təsadüf edirik ki, burada həmin etnonim Albana şəklində qeyd edilmiş və onun paytaxtının Qəbər şəhəri, “Kabalaka” şəklində olduğu göstərilmişdir. Ptolomeyin göstərdiyi Albaniyadakı 29 toponimin demək olar ki, hamısı türk mənşəli adlar idi. Coğrafi prizmadan yanaşdıqda belə məlum olur ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində türkdilli xalqlar yaşayan indiki ərazilərdə Alban komponentli yüzlərlə yer-yurd adları vardır və bu etnonimin yayılma arealları Avropanın da müəyyən ərazilərinə ehatə edir. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda Albaniya adlı dövlətin də (V əsr) mövcudluğu hamımıza yaxşı məlumdur.

Dilçilik aspektindən yanaşdıqda Alban etnoniminə xeyli sayda məqalə və əsərlərin həsr edildiyinin şahidi oluruq. Bu əsərlərdə “Çağdaş Alban” tayfa adının “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında b-p qohum samit əvəzlənməsi ilə “Alpan” şəklində işləndiyi və adın “Alp” və “an” komponentlərindən törəndiyi “igid, cəsur, şücaətli xalq” anlamında yozulduğu göstərilmişdir. Bizim nəzərimizə, bu etimoloji təhlil özünü doğrultmur, düşündürük ki, bu ad müəkkəb quruluşu malik olub “Al” və “ban” komponentləri əsasında formalaşmış və hər iki leksik vahid qədim və müasir türk dillərində işlənməkdədir. Hazırda 25dən çox qohum türkcələrdə al sözünün 3 omonim şəklində çıxış edir: 1) al qırmızı; 2) hiyləgərlik; 3) almaq, götürmək. Bu mənələrin 2-ci və 3-cüsü etnonim yaradıcılığı üçün xarakterik deyil, 1-ci mənə isə rəng bildirmə anlamında ta qədim dövrlərdən çağdaş zamanımıza qədər 9 mənə bildirmişdir: 1)Azərbaycan, türk, qumuq, noqay, Krım tatarları, bozqurd, uyğur, qaqauz, əsgə türk, Kaşğarının “Quran”ında “al” sözü qırmızı mənəsində, qədim türkcədə, “açıq qırmızı” mənəsində, türk tatar, noqay, başqurd “narıncı” mənəsində, əsgə türkcədə, “kürən, sarı qırmızı” mənəsində, Osmanlı türkcəsində, qaqauz dilində “narıncı rəngli ipək parça” mənəsində, Mahmud Kaşğarının “Divani lügəti-it-türk” əsərində işlənməmişdir. Göründüyü kimi Alban etnoniminin 1-ci komponentində işlənen “al” sözü xaric türk mənşəlidir. 2-ci komponentdəki “ban” sözünə gəldikdə isə çoxsaylı mənbələr əsasında dəyər bilirik ki, bu leksik vahid çoxmənalılıq xüsusiyyətinə malik olub 9 anlamı özündə ehtiva etdirir. Fonetik baxımdan

Mahirə HÜSEYNOVA,
Filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “ban” şəklində işlənen bu söz eyni fonetik tərkibdə türk, qaqauz, krım-tatar, qaraqalpaq, osmanlı, qumuq dillərində də işlənir. “B-p-m-g-g” səs əvəzlənmələri ilə digər türk dillərində də çıxış edir. Göstərdiyimiz türkcələrdə “Ban” sözünün əsas mənası “cardağ” anlamı bildirməsidir. Bu söz hələ 5000 il bundan əvvəl mövcud olmuş Şumercədə “böyük”, “nəhəng”, “yeka” sinonim mənələrin bildirmiş və həmin anamlar bu gün də əksər türkcələrdə qorunub saxlanmışdır. Beləliklə bizim nəzərimizə Alban etnotoponiminin mənası “qırmızı kirəmitli dağlarda yaşayan xalq” anlamında etimolojişəldirmək daha məntiqli səslənir. Albanların Azərbaycan ərazisində türkmənşəli əsas yerli sakin kimi yaşamaları barədə tarixşünaslıqda çox geniş və doğru düşgün məlumatlar əks olunduğundan burada əhatəli danışmağı lazım bilmirik.

Dərələyəz mahalının Keşkend rayonu ərazisində yüzlərlə onomastik vahidlər informatorlardan toplanmışdır ki, onların içərisində sintaktik üsulla tarixən formalaşmış “oğuz üzü kaha” mikroetnotoponimində diqqəti cəlb edir.

Tarixdən məlumdur ki, ən qədim türklər hələ eradan çox-çox əvvəllər qəbilə və tayfa birlikləri şəklində olmuş və onlar 2 qrupa – oğuz və qıpçaq qollarına bölünmüşlər. Əslində oğuz toponimi qədim türk tayfa birliyinin adı ilə bağlı yaranmışdır. “Orxon Yenisey” abidələrində “oğuzbudun” yəni “oğuz xalqı” söz birləşməsi şəklində adıçəkilən bu tayfanın XI əsrdə M.Kaşğarının qeydinə görə 22 və XIII əsrdə Rəşidəddinin yazdığına görə isə 24 boyu olduğu oğuzxan nəslinin törəmələri kimi göstərilir.

IX əsrdə oğuz etnosları “Bozok” və “Uçok” adları ilə 2 böyük qrupa bölünmüşdür. Onların əsas hissələri IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərində Sırdəryanın orta və aşağı axarı və Emba ilə Ural çayları arasındakı dəmiyə torpaqlarda Şimalda Valqaya, hətta Dona qədər cənub qərbdə Maqışlağa, qərbdə isə Xəzər dənizinə kimi geniş ərazidə yaşayırdı. Tarixi mənbələrdən belə məlum olur ki, orta əsrlərdə bu ərazilərdə Oğuz dövləti fəaliyyət göstərirdi.

X əsrdə islam dinini qəbul edən oğuzlar şərq dövlətləri arasındakı karvan yolunun üstündə yaşadıqlarına görə onlar güclü ticarətlərlə məşğul olmuş, XI əsrin əvvəllərində bir qisim Səlcuqların başçılığı ilə Xorasandan Cənubi və Şimali Azərbaycana, İraqa, Türkiyəyə, Suriyaya, digər böyük bir qismi isə Aral gölü və Xəzər dənizinin şimalından Şərqi Avropaya köç etmişlər. X əsrin axırlarında bolqarlar, peçeneklər, xəzərlərlə qaynayıb-qarışan Oğuz tayfalarının adı ilə bağlı Suriyada türkmənlər yaşayan ərazidə, Türkmənistanda, Türkiyədə, Şimali Qafqazda, Moldaviyada, Əfqanıstanda xeyli sayda paralel yer-yurd adlarına təsadüf edirik. Oğuzlar ta qədim dövrlərdən heyvandarlıq təsərrüfatı ilə daha çox məşğul olurlarına görə belə güman etmək olar ki, bu etnonimin mənası “qoyunun və yaxud inəyin ilk ağız südü” deməkdir. Bu

qida oğuzların yemək mədəniyyətində olduqca mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Dərələyəz mahalının bütün bölgələrində, o cümlədən indiki Ermənistanın əksər yerlərində oğuz tayfa adı ilə ifadə olunan xeyli sayda mikrotoponimə rast gəlmək olur ki, bunlardan kəmiyyətə 20-dən çoxu Dərələyəz kəndlərinin payna düşür.

Qovuşuq kəndi Dərələyəz mahalının ən qədim kəndlərindən biri kimi çoxlu sayda mikroetnonimik mənzərəni öz ərazisində yaşatmaqda idi və onlardan biri də Oğuz tayfasından çıxmış Xalac boyu idi. Bu boyun adı ilə bağlı kəndin ərazisində “Xalaclar yurdu” – müəkkəb struktura malik orononim qeydə alınmışdır. XI əsrin dahi ensiklopedik türk lüğətçisi Mahmud Kaşğari də Xalac tayfasının Oğuz tayfalarından törədiyini göstərmişdir. Müasir tədqiqatçılardan Q.Qeybullayev, H.Mirzəyev, R.Eyvazova, T.Hacıyev, N.Məmmədov, K.Vəliyev, B.Budaqov, T.Əhmədov və başqaları Mahmud Kaşğariyə istinad edərək Xalac etnonimini “qalac” şəklində etimolojişəldirmişlər. Belə güman etmək olar ki, Qovşuq kəndinin Soğanlı adlı yaylağında erkən orta əsrlərdə Xalac adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə bu kəndin ara müharibələri nəticəsində məhv edilməsi əhalisinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrə yayılmasının hazırda bu tayfanın adını daşıyan kənd, dağ, dərə, təpə, yurd, qobu adları da sübut edir. Təkcə Azərbaycanda Xalac adlı yaşayış məntəqəsinin areallarına Salyanda 2, Şərurda 1, Qubadlıda 2, Ucarda 2, Şamaxıda 1, oronomik vahidinin 1-ci komponentində rast gəlmək olur. Qədim Türk Oğuz yurdu olan indiki Ermənistan da Xalac komponentli mikrotoponimə 10, Türkmənistanın müxtəlif ərazilərində 5, Özbəkistanda 6, Cənubi Azərbaycanda 4, Əfqanıstanın Girişk, Qəndahar, Paktiya, Nəngarhar, Qəzni və Xost əyalətlərində 6-ya qədər cüzi fonetik dəyişikliyə uğramaqla, mənə və məzmununda heç bir dəyişiklik baş verməyən toponimlərə müasir mənbələrdə rast gəlik. Mənbələrdə o da qeyd edilir ki, Rusiyanın Voronej, Volqoqrad və Omsk vilayətlərində də “Qalac”, “Kalac” fonetik tərkibində toponimlər mövcuddur.

Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunun Gomur kəndi ərazisində 7 meşə olmuşdur ki, onlardan biri də “Çul” meşəsi adlanırdı. Bu meşə Yazı yurdunun etayində səfəli bir guşədə yerləşirdi. Gomur kəndi ilə Axta və Kabud yaşayış məntəqələrini bir-birindən ayırırdı. Birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan “Çul meşəsi” etnoniminin birinci tərəfindəki “çul” tayfa adını bildirir. Bu tayfa e.ə II əsrdə hunların tərkibindən çıxaraq dünyanın müxtəlif bölgələrində səpələnmişlər. Çul tayfalarının Qafqazda məskunlaşması barədə tarixşünaslıqda xeyli qiymətli məlumatlara təsadüf edirik. Eramızın əvvəllərində Maskot hökmdarlığının Çul, Çola, Çol, Çor, Sul, Surp fonetik variantla-

rında qeydə alınmış şəhərlərinin adları olmuş və bunların hamısının adının “Çol” etnonimindən törəndiyi ehtimal edilir. “Çul” tayfa adının monologiyası ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində V.Buqasayın, Q.Məşədiyevin, R.Eyvazovun, H.Mirzəyevin, İ.Bəyramovun və başqalarının əsərlərində müəyyən araşdırmalara rast gəlmək də bunun mənə və mənşəyi ilə bağlı hələ də dəqiq fikirlər ortaya çıxarılmamışdır. Bizim nəzərimizə yaranmış dövlətdən Çul tayfaları dağlıq və meşəlik ərazilərdə yaşamağı özlərinə adət etmişlər. məhz elə buna görə də “həmin etnonimi” dağlıq ərazidə yaşayan tayfa kimi mənəvləndirmək daha məntiqlidir. Çul tayfalarının yayılma arealları da genişdir. Bu adlar təkrarlanan kənd, dərə, təpə, dağ, meşə adlarına Gürcüstanda, Ermənistanda, Rusiyada, Əfqanıstanda, Türkiyədə, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Özbəkistanda və Avropanın bəzi bölgələrində rast gəlinir. Azərbaycanın Ağdam rayonunda Çoladağ oronimi, Çullu oykonimi və Cəbrayıl rayonunda Çullu yaşayış məntəqəsinin adı həmin tayfaların Azərbaycanca e.ə II əsrin sonlarında məskunlaşdığını göstərir. Dərələyəzin Yeğdnadzor (Keşkənd) rayonunun Həşin kəndində ona qədər tayfa, sülalə, nəsil adlarını Həsən Mirzəyev yerli informatorlardan vaxtilə toplamışdır ki, onlardan biri də Qacarlar tayfasının adıdır. Tarixi əsrlərdən məlumdur ki, XIII-XIV əsrlərdə Ən Asiyada Suldüz, Çəlayır və Tanğıd kimi türkmənşəli tayfalar yaşamışdır. Qacarlar XIV əsrin sonlarında Çəlayır tayfasının içindən çıxmış, bir qismi Suriyanın indiki türkmənşəli yaşayır bölgələrinə köçmüşlər. Teymur dönəmində yəni, XV əsrin əvvəllərində Qacarların bir hissəsini Cənubi Azərbaycana köçürmüşlər. Cənubi Azərbaycandan bir qisim Qacarları Çəlayır XVII əsrdə Qərbi Azərbaycan Dərələyəz mahalında, Qarabağ və Gəncədə məskunlaşmışlar. Məlumdur ki, XVI əsrdə Qızılbaşlarla Osmanlı türkləri arasında qızgın müharibələr gedirdi və bu dövrə Qacarlar Qızılbaşların tərəfindən döyüşürdülər. Qacarlar sülaləsindən olan Ağaməhəmmədsəh Qacar XVII əsrin sonlarında Şuşaya hücum edərək Qarabağın müxtəlif yerlərində ordusu ilə birlikdə düşərgələr salmış, dayanmalı olmuş və buna görə də Cəbrayıl rayonunun Əmirvərli kəndi yaxınlığında “Qəfər ojağı”, Füzuli rayonunun Qazaxlar kəndinin ərazisində Qacar duran yer, Xocavənd rayonunun aşağı hissəsində yerləşən “Qacar təpəsi”, Ağdam rayonunda “Qacar dərəsi” və s. oranik vahidlər onun adı ilə bağlı yaranmışdır. Bu bölgələrdəki oronimik göstəricilər şəxs adı ilə ifadə olunmuşdur. Dərələyəz mahalının Həşin kəndi ərazisindəki “Çul meşəsi” adını etnotoponim kimi səciyyələndirmək daha düzgündür. Həmin kəndin ərazisində “Qəcirilər” tayfasının adı da Qacar sözünün müəyyən qədər fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildir.

Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunun Herher kəndində 6 böyük türksoylu tayfa yaşamışdır ki, onlardan biri də birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan “Qazan uşağı” xüsusi adıdır. Bu nəsil Herher kəndində əhalinin ən böyük hissəsini təşkil edirdi. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında Qazan xan antoponimi tez-tez xatırlanıb və o eposun baş qəhrəmanlarından biridir, sayca oğuz tayfalarından çıxmışdır. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə Qazan tayfalarının Qərbi Azərbaycanda məskunlaşması e.ə. II əsrə aiddir. Eramızın ilk əsrlərində Qazan tayfaları nöinki Cənubi Qafqazın, o cümlədən indiki türkdilli bütün respublikaların ərazilərində yayılmışlar. İndiki Ermənistan da Qazan komponentli 15-ə qədər, Azərbaycanda 20-dən çox, Qafqazda 2-ə qədər, Cənubi Azərbaycanda 5, Ukraynada 3, Rusiyada 4, Başqırdıstanda 3, Tatarıstanda 7, Qərbi Sibirə 3, Türkiyədə 20-ə qədər etnotoponim bu tayfa adını özündə əks etdirirdi. Qazan etnik birliyinin adı ən qədim dövrdə “Qas/As” sözlərindən törəmişdir. Beləliklə, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının kəndində toplanmış mikroetnonimik materiallar xam vəziyyətdə əlimizin altındadır. Toponimik tədqiqatlarımızın qarşısında duran ən başlıca problemlərdən biri də bu xüsusi adların tarixi etimoloji aspektdə araşdırılmasıdır. Bizim bu qeydlərimiz tədqiqat işinin cüzi bir hissəsidir. Onları leksik-semantik sahələr üzrə qruplaşdırmaqla, çağdaş tələblər səviyyəsində hərtərəfli, fundamental təhlilə cəlb etməklə erməni millətçilərinin uydurma və cəfəngiyyat düşüncələrini alt-üst etməsi və bu torpaqların tarixən Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu daha dəqiq şəkildə sübuta yetirmiş olaq.